

§ 4.8 УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У
ХРИСТИЯНСЬКІЙ ШКОЛІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Вступ. Соціально-економічні перетворення у суспільстві призводять до кризи духовності. Тому духовна криза особистості - це втрата сенсу життя, що спостерігається в сучасних умовах у нашій країні. Проблеми вдосконалення менеджменту освіти, моніторингу якості освітніх послуг та освітнього процесу загалом були й залишаються дуже актуальними для сучасної української освітянської науки і практики. Велике значення має дослідження різних аспектів організації освітнього процесу у навчальних закладах християнського спрямування. Виховувати людину в людині, пробуджувати й культивувати в ній силу людського духу і буття - ось цінності, які повинні бути в центрі уваги теорії і практики Нової української школи. Потрібно проаналізувати досвід організації освітнього процесу в християнському освітньому закладі та визначити теоретичні і практичні принципи моніторингу його якості. Це тим більш актуально, що такий досвід є ексклюзивним у межах України.

Слід зазначити, що, незважаючи на досить вагомий результати наукових пошуків, вони не дали вичерпного системного узагальнення й обґрунтування наукових підходів до моніторингу якості освіти й управління якістю освітніх послуг у навчальних закладах загалом і в християнських навчальних закладах зокрема. У класичних працях учених-педагогів і психологів І. Зязюна [1], Л. Карамушки [2], Ю. Конаржевського [3], В. Кременя [4], О. Савченко [5] та багатьох інших наголошується на ролі гуманістичного підходу в освітянському менеджменті та практиці управління навчальними закладами.

Важливою методологічною проблемою у дослідженні питань ефективності освітянського процесу у навчальних закладах є проблема критеріїв *якісного управління освітою*. На думку О. Лебедева, якість освіти можна представити як багатомірну

модель соціальних норм і вимог до особистості і того освітнього середовища, у якому відбувається її розвиток [6]. На основі вимог

міжнародного стандарту якості освіти можна визначити як сукупність властивостей і характеристик освітнього процесу або його результату, що надають їм здатність задовольняти освітні потреби всіх суб'єктів навчально-виховного процесу: учнів і студентів, їхніх батьків, викладачів, управлінців [3, с. 13]. За твердженням Президента НАПН України В. Кременя, освіта має готувати демократичну, знаннєву, інноваційну людину з інноваційним типом мислення, культури, діяльності; самодостатню розвинуту особистість; людину, здатну ефективно жити і діяти в глобалізованому середовищі; технологічну, ціннісно орієнтовану людину [4, с. 4–5]. Вважаємо, що саме у тезі В. Кременя знайшли своє відображення найфундаментальніші надзавдання сучасної освіти, закладено загальну канву для визначення базових критеріїв її ефективності.

Філософськими й теоретичними підвалинами, на яких ґрунтується українська християнська школа, є «дитиноцентризм, демократизм, соціальне партнерство, екзистенціалізм у вигляді свободи і відповідальності, самоорганізація, ефективний менеджмент, науковий підхід – компетентнісний, діяльнісний, особистісний тощо» [7].

Виклад основного матеріалу. Історично склалося, що у свідомості українців релігія завжди була життєдайним чинником. Елементами християнської релігійної ментальності та семантики (відповідними віруваннями, звичаями, духовними настановленнями, сподіваннями, емоціями, художніми символами і метафорами) глибоко пронизано прояви життя українців – національного, громадського, сімейного й особистісного. Взірцями такого підходу в нашій історії є «Повчання Володимира Мономаха дітям», настанови Отців Церкви, філософія Г. Сковороди та П. Юркевича, творчість Т. Шевченка. Давню традицію мають християнські школи, зокрема, християнські школи для дівчат, які сягають домонгольського періоду Київської Русі. Першу на Русі й у Європі школу для дівчат (при жіночому Андріївському монастирі у Києві) заснувала онучка Ярослава Мудрого княгиня Анна Всеволодівна в XI ст. Літопис пише, що княгиня, «зібравши кілька

молодих дівчат, навчала письма, також ремесел, співу, шиття та інших корисних для них знань, аби від юності навчалися розуміти Закон Божий та трудолюбство...» [8, с. 12].

Уже понад тисячу років культурно-освітня і педагогічна думка в Україні розвивається на основі християнської традиції. Упродовж століть вона продемонструвала високу життєвість. Сьогодні все більше українських учених-педагогів усвідомлює і визнає, що християнські цінності, християнські морально-духовні засади – це важлива складова виховання й освіти. Християнська педагогіка та її компоненти є предметом наукового дослідження для багатьох науковців України. Ця проблематика має глибоке коріння в історії вітчизняної духовної і педагогічної думки. Одними з неперевершених взірців у галузі вітчизняної християнської педагогіки є праці Василя Зеньковського [9]. До цієї ж категорії належать книги видатного мислителя Памфіла Юркевича [10].

Маємо чимало сучасних наукових розробок. Питання взаємозв'язку духовності, духовного розвитку, визначення духовного потенціалу особистості та сучасної системи освіти розглядалися у працях таких науковців як Г. Балл, М. Боришевський, Г. Ващенко, І. Зязюн, Е. Помиткін, М. Савчин, Т. Саннікова, О. Сухомлинська, Л. Хомич, Г. Шевченко, М. Ярмаченко. Зокрема, про складові християнської педагогіки, умови підготовки педагогічних кадрів для реалізації завдань християнської освіти пишуть І. Сіданіч і О.Кислашко [11], про зміст та умови викладання християнської етики у школі пишуть І. Сіданіч та І. Красікова [12], ролі християнської педагогіки у вихованні учнівської молоді присвячено праці М. Вачевського [13]. Основи християнської педагогіки розглядає А. Вихрущ [14]. Структурі й змісту уроків християнської етики присвячено праці І. Грималюк [15]. Методологічним питанням розвитку духовності у суспільстві присвячено дослідження відомого сучасного українського філософа Сергія Кримського [16].

На основі аналізу робіт, в яких фігурують термін «духовність» та її похідних «духовний потенціал», «духовний

розвиток», «духовна зрілість» починаючи з 90-х років минулого століття і до сьогодні, легко переконатися, що зміст в більшості випадків виступає як синонім понять «одухотворення», «духовний розвиток», «пробудження духу». Не випадково ці категорії, протягом тривалого періоду історії були предметом вивчення філософії і теології, в наш час стають об'єктом уваги і сучасної педагогіки. Відображення об'єктивної дійсності крізь призму добра і зла відбувається посередництвом моральності як одного з найважливіших смислових компонентів духовності. Моральність виступає основним змістом духовності (В. Франкл), способом репрезентації духовного світу людини (С. Кримський). І. Кант, розглядаючи амбівалентність людської природи, яка належить двом світам – матеріальному та духовному, наголошував на тому, що саме «моральне Я» людини, притаманне душі, вічності, є доказом буття Бога в людині, доказом її духовності.

Засади духовно-морального виховання дітей у сучасній школі, теоретичні і практичні проблеми формування духовності і моральності школярів аналізуються у фундаментальному дослідженні І. Сіданіч «Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI ст.)» [17]. У педагогічному аспекті духовність - індивідуальне вираження у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти, це конкретний смисл життя людини, емоційно-когнітивна сфера, яка цілеспрямовано впливає на результат формування духовності особистості, зокрема педагога. З категорією духовності співвідноситься потреба у пізнанні світу, себе, смислу і призначення свого життя.

Український психолог М. Боришевський систематизував риси особистості, пов'язані з проявами її духовності. Серед них можна назвати спрямованість до піднесеної мети й життєстверджувальні моральні цінності, тенденція до подолання егоцентризму на користь алоцентризму (тобто на користь альтруїстичних цінностей та Бога), інші позитивні якості характеру [18].

Ці та інші показники духовного й особистісного розвитку школярів мають бути закладені як орієнтири у форми і методи організації освітньо-виховного процесу у школі. Тому одним із найважливіших питань є моніторинг освітнього процесу з погляду його відповідності цим психолого-педагогічним показникам і принципам, визначення критеріїв якісного освітнього процесу.

У стратегічному сенсі одними з основних особистісних показників якості навчання й виховання є розвиток тих рис людини, які відповідають сучасним загальним цивілізаційним тенденціям розвитку суспільства, гуманістичним загальнолюдським і християнським цінностям.

Якщо цю тезу конкретизувати й деталізувати, то вона означає, передусім, підготовку інноваційного типу людини з інноваційним типом мислення, культури, діяльності, рисами самодостатності і всебічної розвиненості, рівень якої визначається не тільки обсягом знань, а й параметрами реалізованості психологічного потенціалу її здібностей і задатків, особистісного, світоглядного, громадянського розвитку; людину, здатну ефективно жити і діяти в сучасному глобалізованому, ринковому, інформатизованому суспільстві, але при цьому зберігати духовність. Ці критерії високоякісної освіти розглядатимемо як стратегічні. Вони багатовимірні і покликані задовольняти освітні і соціальні потреби всіх суб'єктів навчально-виховного процесу: учнів і студентів, їхніх батьків і місцевої громади, педагогів і викладачів, роботодавців та управлінців.

Деталізуймо й систематизуймо конкретні показники якості освітнього процесу, акцентуючи увагу саме на його людських вимірах, на вимогах і критеріях, які стосуються засобів формування духовно-психологічних рис особистості школяра.

Серед критеріїв і показників якості, зокрема, зазначимо групу показників, які характеризують результати успішного застосування вищевказаних принципів, засобів і форм організації педагогічного процесу у ЗЗСО. Вони стосуються формування у школярів певних когнітивних, духовних та особистісно-психологічних якостей. Конкретне оцінювання стану функціонування і розвитку закладу як

соціально-педагогічної системи має відбуватися відповідно до цих показників.

Показники якості освіти й виховання учнів¹:

1. Показники успішності науково-пізнавальної діяльності учнів, рівень їхніх досягнень у різних видах навчальної й позашкільної пізнавальної діяльності.

2. Показники розвитку та саморозвитку учнів (інтелектуального, творчого, духовно-етичного, соціально-комунікативного). Серед них можуть бути відзначені:

1. Інтелектуально-когнітивні навички, набуті внаслідок вивчення шкільних навчальних дисциплін. Аналіз і синтез, здатність до абстрактного мислення, диференціації нової інформації, нових когнітивних алгоритмів. Системність мислення: здатність до інтеграції нових знань із раніше здобутими знаннями та досвідом. Здатність до самостійного інтелектуально-пізнавального пошуку.

2. Показники творчого розвитку особистості, набуті в навчальному закладі. До їх складу входять дві групи якостей: інтелектуальних та особистісних. *Креативність мислення*, яка полягає у здатності до продукування нових ідей, прояву гнучкості, оригінальності, продуктивності мислення; в умінні застосовувати засвоєні знання та алгоритми у нових умовах із частковою їх перебудовою та пристосуванням до нових умов; інтелектуальна ініціативність. Образна чи вербальна продуктивність та оригінальність. *Прояви особистісної креативності*. Зокрема, серед них назвемо такі риси особистості, як *підприємливість, заповзятливість та ініціативність*, здатність до *автономної самостійної поведінки* тощо.

3. Показники соціального розвитку. *Комунікаційні навички*. Здатність до педагогічного спілкування. Навички усного та письмового спілкування рідною мовою, володіння іноземною мовою, культура мовлення, навички наукового письма тощо.

¹ Крім цієї групи показників, пов'язаних із рівнем підготовки учнів, існують ще показники якості викладацької й управлінської діяльності педагогів та деякі інші, але ми опишемо їх стисло. На критеріях якості підготовки учнів зупинимося докладніше.

Командна робота. Здатність працювати в міждисциплінарній команді. Здатність до публічних, ділових і наукових комунікацій. Здатність спілкуватися з експертами (учителями й учнями) з інших галузей тощо. *Презентаційні навички.* Навички публічних, ділових і наукових комунікацій тощо.

4. Духовно-етичні показники. Здатність дотримуватися християнських та загальноетичних норм. Висока культура людських стосунків. Інтереси і обізнаність у сфері культури, мистецтва, літератури, філософії, релігієзнавства тощо. Висока національно-патріотична свідомість, розуміння національних традицій та релігійно-етичних настановлень свого народу; розуміння культур та традицій інших країн, уміння спілкуватися з урахуванням відмінностей та впливу культур інших країн, уміння працювати в міжнародному контексті.

Можна продовжити перелік показників якості освітнього процесу, але через брак місця ми його опустимо. Ми маємо особистий досвід організації навчання у християнському освітньому закладі – єдиному в Україні християнському закладі інтернатного типу для дівчат «Колегіум-інтернат "Знамення"» (с. Зарваниця Тернопільської обл.). У ньому навчаються учениці 10–11 класів. Освітній процес тут відрізняється від звичайного, зокрема, такими особливостями й рисами:

1. Головною метою освітнього процесу у колегіумі-інтернаті є виховання високодуховної та високоінтелектуальної особистості на основі розвитку природних позитивних нахилів, здібностей, обдарувань, творчого мислення, потреби і вміння самовдосконалюватися.

2. Учні не тільки навчаються, а й живуть у навчальному закладі, тому до освітнього процесу у ньому додано важливу складову – інтегроване освітньо-виховне й розвивальне середовища, що діють упродовж усього дня упродовж значної частини календарного року.

3. У колегіумі-інтернаті багато робиться для забезпечення інноваційного й інтелектуального розвитку учениць за допомогою комплексу навчально-виховних і психолого-педагогічних факторів,

зокрема, застосування інноваційних проблемних методів навчання, залучення учениць до нестандартних типів уроків, викладання навчально-розвивальних курсів, які орієнтують учнів на активне творче застосування й перетворення здобутих знань. Тому викладачі колегіуму організують освітню діяльність як у традиційній, так і в нестандартній формі, для якої характерна оригінальна подача матеріалу, продуктивна активність учениць не тільки під час підготовки, а й під час проведення самих занять завдяки різним формам колективної й індивідуальної роботи, що допомагає їм навчатися в атмосфері творчого пошуку. При цьому використовуються такі форми навчально-виховного процесу, як *інтегровані уроки, уроки-практикуми*, які вимагають практичного застосування здобутих знань, *уроки-екскурсії – віртуальні екскурсії* за допомогою мультимедійних ресурсів, Інтернету, *уроки – ділові ігри, уроки-конференції, уроки-дебати, навчально-дослідницькі заняття, уроки – захисти проєктів, уроки-семінари* (упроваджені з метою формування навичок самостійної дослідницької роботи, а також підготовки до навчання у закладах вищої освіти, де така форма широко практикується), тощо.

4. Організовано позаурочну *науково-дослідницьку діяльність на основі* інтеграції урочної та позаурочної сфер пізнавальної активності вихованок; розвиток творчих здібностей та інтересів дівчат відбувається через активну участь у різних видах позаурочної пізнавальної науково-дослідницької, науково-практичної, гурткової діяльності, зокрема завдяки залученню до нестандартних позаурочних типів і форм навчання, конференцій, олімпіад, екскурсій, виставок і конкурсів².

5. Оптимізується система соціально-психологічних, освітньо-педагогічних та інтелектуально-розвивальних впливів з метою виховання прагнень, умінь, навичок та здібностей, пов'язаних із формуванням християнських цінностей і чеснот у сполученні з

² У цьому контексті можемо згадати про проведення на базі колегіуму-інтернату «Знамення» фінального туру Всеукраїнського турніру юних філософів та релігізнавців, досвід проведення багатьох інших позашкільних заходів. Нещодавно (у квітні 2019 р.) учениця колегіуму Лілія Ярославська стала переможницею Всеукраїнської олімпіади «Слина України: історія соборницького поступу», організованої історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

властивостями сучасної інноваційної особистості³. З метою вироблення християнського погляду на буття людини і світу організовано викладання системи навчально-просвітницьких курсів, що інтегрують предметні знання та міжпредметні зв'язки в галузі Святого Письма, літератури, історії, християнської етики, християнської психології, богослов'я і філософії. У цьому аспекті широко використовуються методологічні та методичні засади християнської педагогіки, розроблені в працях І. Беха, М. Євтуха, П. Свуха, Г. Шевченко та ін. [17]; [11].

Забезпечення духовного розвитку відбувається як за допомогою вивчення відповідних навчально-просвітницьких курсів, так і за допомогою системи етично-виховних впливів⁴ християнського спрямування й ціннісного наповнення. Загалом, навчальний і виховний процеси у колегіумі-інтернаті підрозділяються на кілька навчально-виховних блоків, кожний з яких спрямовано на досягнення своїх специфічних завдань та мети. Серед них назвемо: навчально-пізнавальний та інтелектуально-розвивальний блоки, до яких, зокрема, вагомою складовою входить лінгвістичний розвиток⁵; духовно-розвивальний; патріотичний; позашкільний: творчі студії, естетичне виховання, цікаве дозвілля; фізичний розвиток і спорт тощо.

Дуже важливим є врахування такого специфічного аспекту виховної діяльності у християнському навчальному закладі, як особистий приклад педагога і його особисті моральні якості. Власна поведінка й людські риси вчителя мають велике значення, оскільки християнська мораль висуває до особистості високі етичні вимоги. Тому необхідним імперативом є відповідність власної поведінки вихователя його повчальним сентенціям. Діти й молодь дуже чутливі, вони тонко відчують і розрізняють щирість від нещирості.

³ Вбачається, що поєднання духовних чеснот із практицизмом і глибокими сучасними знаннями й інноваційними особистісними якостями є реалізацією відомої заповіді Ісуса Христа «Фудьте мудрі, як змії, і прості, як голуби» (Мф. 10:16).

⁴ Зокрема, вихованки колегіуму беруть активну участь у молодіжно-мирянському русі «Справжня любов чекає». Він спирається на низку традицій та ритуалів. Одним із них є такий: під час урочистої Літургії двічата складають молитовну обіцянку дотримуватися чистоти помислів, намірів і почуттів.

⁵ У колегіумі вивчають три мови: польську, англійську у німецьку. Це передбачає закордонну практику, а також спілкування з носіями мов і викладачами з відповідних країн.

Суттєвою складовою освітнього процесу у християнському навчальному закладі, як уже зазначалося, є методи викладання, насичені конкретними наочними прикладами й ілюстративним матеріалом, а також різноманітними, ефективними й інноваційними проблемно-розвивальними прийомами навчання. Серед цікавих інноваційних форм комплексного інтелектуального розвитку можна, зокрема, назвати *урок-суд*. 29 січня 2019 р. у колеґіумі для дівчат «Знамення» відбувся незвичайний урок – суд над українським державним, політичним та громадським діячем, гетьманом Павлом Скоропадським. Під час уроку дівчата мали чудову нагоду спробувати себе у ролі суддів, прокурорів, адвокатів та свідків, а також попрактикували ораторські вміння, уміння аналізувати історичні факти, критично мислити і висловлювати власну думку щодо непростих подій національно-визвольної боротьби. Активізували й поповнили також свої знання цього періоду вітчизняної історії.

Як уже зазначалося, багато в чому принципи організації навчання й виховання побудовані на християнських засадах. Зокрема, оскільки перед Богом усі є рівні й однаково цінні, то учениць не потрібно ділити на основі їхніх навчальних успіхів. Їх слід сприймати такими, якими вони є, і підтримувати в їхньому розвитку. Для цього християнська школа пропонує сприятливу атмосферу, в якій максимально пом'якшено дух нездорової конкуренції й створено простір для самореалізації на основі врахування індивідуальних особливостей кожного. З цією метою у закладі також систематично проводиться психологічна діагностика здібностей та особистісних проявів дівчат, широко практикуються консультації та психокоригувальні бесіди з психологом.

Важливою складовою виховного процесу є доведення до свідомості дітей переконання про всепроникність Волі Божої у житті кожної людини. Господь знає, що найкраще для людини. Пізнання Господньої Волі й повага до Неї – головні складові християнського життя: «Страх Господній – початок премудрості» (Книга Приповідок, 9, 10) [19].

Якісна освіта, що є однією з найголовніших рис християнського колегіуму-інтернату, разом із відповідною атмосферою навчання покликана створити для учениць найсприятливіші умови для розвитку. Саме в цьому напрямі здійснюється процес удосконалення якості освітнього процесу.

Висновки. Проаналізувавши теоретичні і практичні засади моніторингу якості освітніх послуг у навчальних закладах, критерії й показники, які мають застосовуватися для моніторингу якості освіти й ефективного управління освітнім процесом у сучасних умовах, визначаємо сутнісні риси ефективного управління освітнім процесом. Практичний досвід керівництва й організації навчально-виховного процесу у християнській школі-інтернаті для дівчат, принципи організації, особливості побудови освітнього процесу у навчальному закладі нового типу, яким є школа-інтернат для дівчат, забезпечує інноваційний й інтелектуальний розвиток учениць. Для цього призначено комплекс навчально-виховних і психолого-педагогічних факторів, зокрема, застосування інноваційних проблемних методів навчання, залучення учениць до нестандартних уроків, викладання навчально-розвивальних курсів, які орієнтують учнів на активне творче перетворення здобутих знань. Викладачі колегіуму організовують освітню діяльність учениць як у традиційній, так і в нестандартній формах, для яких характерна оригінальна подача матеріалу. Серед них можна назвати *інтегровані уроки, уроки-практикуми*, які вимагають практичного застосування здобутих знань, *уроки-екскурсії (віртуальні екскурсії за допомогою Інтернету), уроки – ділові ігри, уроки-конференції, уроки-дебати, навчально-дослідницькі заняття, уроки – захисти проєктів; урочну й позаурочну науково-дослідницьку діяльність* тощо. Практикуються також *уроки-семінари*, впроваджені з метою формування навичок самостійної дослідницької роботи.

Є потреба в розробленні та впровадженні нових підходів до моніторингу якості освітнього процесу у ЗЗСО. Серед важливих критеріїв для моніторингу якості освіти можуть бути відзначені: 1) інтелектуально-когнітивні навички, набуті внаслідок вивчення шкільних навчальних дисциплін; 2) показники творчого розвитку

особистості, набуті в навчальному закладі; 3) показники соціального розвитку; 4) духовно-етичні показники тощо. Особливої уваги вимагає проблема узгодження змісту і форм освітянської практики з принципами християнської педагогіки. Перспективою подальших досліджень є визначені напрями вдосконалення освітнього процесу у християнському навчальному закладі для дівчат; вивчення питання створення технологій моніторингу якості освітніх послуг, розроблення інструментарію для збору й опрацювання даних про якість освіти.

Список використаних джерел:

1. І. Зязюн, «Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу», *Рідна школа*, № 8, с. 8–12, 2000.
2. Л. М. Карамушка, *Психологія управління закладами середньої освіти*. Київ, Україна: Ніка-центр, 2000, 332 с.
3. Ю. А. Конаржевский, *Менеджмент и внутришкольное управление*. Москва, Россия: Образоват. центр «Педагогический поиск», 1999, 224 с.
4. В. Г. Кремень, «Яку людину має готувати освіта: на чому слід зосередити увагу, модернізовуючи освітню діяльність», *Директор школи, ліцею, гімназії*, № 5, с. 4–7, 2006.
5. О. Я. Савченко, «Управління якістю шкільної освіти у контексті державної освітньої політики», *на наук.-практ. конф. Моделі інноваційного розвитку школи*. Київ, Україна: Арт Економі, 2010, с. 15–31.
6. О. Лебедев, *Теоретична модель управління якістю освіти*, [Електронний ресурс]. Освіта.ua. Доступно: <http://osvita.ua/school/manage/1402/>.
7. Л. М. Калініна, «Управління новою українською школою. Порівняльна характеристика концептуальних змін», *Директор школи*, № 1/2(793/794), січень, 2017.
8. *Колегіум для дівчат «Знамення»*, [Електронний ресурс]. Тернопіль, 2019. Доступно: <http://www.znamennia.com.ua/?m=20190520>

9. В. В. Зеньковский, *Педагогика*. Москва, Россия: Православный Свято-Тихоновский Богословский ин-т, 1996.
 10. П. Д. Юркевич, *О христианстве и воспитании*. Луганск, Украина: ЛГПУ, 2005, 100 с.
 11. І. Л. Сіданіч, *Духовно-моральне виховання дітей увітчизняній школі (XX – початок XXI ст.)*. Київ, Україна: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2013, 464 с.
 12. І. Л. Сіданіч, О. Кислашко, *Християнська педагогіка*. Київ, Україна: Духовна вісь, 2015, 510 с.
 13. Мирон Вачевський, «Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді», *Слово*, № 3(43), с. 23–26, 2010.
 14. А. В. Вихрущ, *Основи християнської педагогіки*. Тернопіль, Україна: Освіта, 1999, 168 с.
 15. І. А. Грималюк, *Християнська етика. Нестандартні уроки*. Тернопіль, Україна: Богдан, 2008, 68 с.
 16. С. Б. Кримський, *Запити філософських смислів*. Київ, Україна: Парапан, 2003, 240 с.
 17. Рибалка В.В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник / Рибалка В.В. – Київ, Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – 424 с.
 18. М. Й. Боришевський, *Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності*. Київ, Україна: Академвидав, 2010, 416 с.
- Біблія*; пер. І. Огієнко. ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2014, 1360 с.